

“ОНОМАСТИК МЕТАФОРА” ТЕРМИНИ ХУСУСИДА

Зоҳида Муқимова – ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти докторанти

Метафора “Тафаккурнинг зарурий куроли, илмий фикрнинг шакли”, “Ақлнинг қўлини узун қилувчи восита”, “Дунёни билишнинг энг қудратли куролларидан бири” ҳамда оламни англашнинг калити бўлиб, у инсон тафаккурининг хусусиятларини ўзида акс эттиради. Метафорага Арасту давридан бошлаб катта эътибор қаратилган. Олим метафорани бир объектнинг хусусиятларини бошқа объектнинг хусусиятларига ўтказиш жараёнига асосланган тил ускунаси [2;686] деб таърифлайди.

Метафора бўйича етакчи замонавий мутахассислардан бири Н.Д.Арутюнова: “Нутқни метафорадан кўра ёрқинроқ тасвирлар берадиган гўзал усул йўқ” [3;188], – дейди.

Сўнгги йилларда лингвомаданиятшунослик нисбатан янги илмий фан сифатида шаклланиш босқичидан ўтди. Бу ишларда метафора, асосан, бадиий тасвир воситаси сифатида тадқиқ қилинди, лингвомаданиятшунослик (лингвокультурология)нинг бирлиги (объекти) сифатида эътироф этилди. Айниқса, бу борада, Н.Махмудовнинг “Термин, образли сўз ва метафора” мақоласини алоҳида эътироф этиш зарур. Ушбу мақолада метафора ҳодисаси икки минг йилдан ортиқ вақтдан буён дунё филология илмида тадқиқ этиб келинаётганлиги, антик даври файласуфларининг деярли барчаси метафорага, асосан, нутқнинг беағи, нутқий кўчим, бадиийлик воситаси сифатида талқин қилганликлари, XX асрга келиб эса метафорага бўлган қараш ўзгарганлиги, унинг мавжудлик майдонлари кўлами кенгайганлиги, метафора том маънода фундаментал билиш фаолиятининг намоён бўлиши эканлигини айтилади. Айтиш ўринлики, мақолада метафоранинг дунёни билишнинг энг маҳсулдор куроли бўлиш билан бирга бир қаторда тилда алоҳида сўзлар миқдорини оқилона равишда мўътадил сақлашга ҳам хизмат қилиш хусусияти алоҳида таъкидланади [4;117]. Д.Худойберганава метафораларни матнда муҳим когнитив-семантик аҳамият касб этиш билан бирга, тил эгаларининг миллий-маданий тафаккурига хос жиҳатларни намоён этувчи ҳодиса сифатида баҳолайди ва ўхшатиш ҳамда метафоралар асосига қурилган матнларнинг муайян тилда қолиплаган матн шакллари аниқлаш имкониятини беришини айтади. Олима уларни матннинг прецедент шакллари сифатида баҳолаган [9; 18] ҳамда метафораларни сўз, сўз бирикмаси, гап ва микроматн шаклидаги метафораларга [7; 36] таснифлаган ҳолда ўрганиш фикрини илгари сурган.

Метафора – оламни билишнинг универсал воситаси. Унда билиш, тил, онг ва маданиятнинг ўзаро таъсири намоён бўлади. Метафора шубҳасиз, лингвомаданий тадқиқотлар учун қизиқиш уйғотади.

Бадиий асарда метафорадан фойдаланиш қахрамонлар нутқини индивидуаллаштиради, унга муаллифнинг ўзига хос хусусиятларини беради. Янги тасвир, янги метафора маданий маконни кенгайтиради, унинг ички сир-асрорини, маъносини очиб беради.

Кейинги йилларда тилшуносликда ономастик метафора метафоранинг бир тури сифатида ажратилмоқда. Маълумки, “метафора турларидан бири бўлган ономастик метафоралар тилимизнинг ифода имкониятларини намоён этувчи ҳодисалардан биридир. Метафорик маъно касб этган ном, хусусан, бадиий матнда фавқулодда таъсирчан бирлик сифатида намоён бўлади” [6; 60]. Ўзбек тилшунослигида ономастик метафоралар Д.Анданиёзова томонидан муайян даражада ўрганилди [1; 54].

Лингвомаданий бирлик саналувчи прецедент номлар лингвомаданиятшуносликнинг асосий ўрганиш объектларидан биридир. Д.Худойберганаева таъкидлаганидек, “прецедент бирликларнинг турларидан бири бўлган прецедент номлар ҳам муайян тилнинг ономастик кўламига кирувчи бирликлар ҳисобланади” [9; 132]. Маълумки, “прецедент номлар машҳур матнлар ёки вазиятлар билан боғлиқ бўлган номлар, шунингдек, муайян сифатларнинг намунавий йиғиндисига ишора қилувчи рамзий номлардир” [5; 35]. Олима ономастик бирликларни, жумладан, прецедент номларни лингвопоэтик ҳамда лингвомаданий нуқтаи назаридан ўрганишни таклиф этиб, шундай ёзади: “Умуман, ўзбек бадиий адабиётида қўлланган номлар бутун бир силсилани ташкил этади. Уларнинг шаклланиш тарихи, лингвопоэтик хусусиятлари, ўзбек лингвомаданиятида тутган ўрни каби масалалар тилшунослигимизда махсус тадқиқотни тақозо этувчи долзарб масалалардан биридир” [8; 36]. Шу боисдан прецедент номларни лингвомаданий жиҳатдан ўрганиш, уларни бадиий асар матни билан боғлаб таҳлил ва тадқиқ қилиш ўзбек лингвомаданиятшунослигининг муҳим муаммоларидан бири десак, хато қилмаган бўламиз. “Зеро, улар миллат маданиятини намоён этувчи энг асосий бирликлардир. Маълум бир халқ ономастик кўлами унинг тарихи, маданияти, эстетик қарашлари, руҳиятини ўзида жамулжам этган кўпқиррали ҳодиса ҳисобланади” [9; 131]. Номларнинг миллийлигини, табиийлигини сақлаш, уларнинг миллий тил қонуниятларига мослигини белгилаш эса давр талаби. Маълум бир ижодкор асарларида қўлланган ономастик метафораларнинг бадиий матндаги ўрнини аниқлаш, белгилаш, уларни тадқиқ қилиш ономастиканинг, лингвопоэтиканинг, лингвомаданиятшуносликнинг ривожига ва такомилга ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Лекин шуни айтиш лозимки, маълум бир муаллиф асарларида қўлланган ономастик метафораларнинг лингвомаданий хусусияти махсус ўрганилган ишлар ҳали юзага келган эмас. Маълумки, прецедент номларнинг бадиий матндаги вазифаларидан бири уларнинг ономастик метафора бўлиб келишидир. “Ономастик бирликлар ҳам бадиий матнда метафорик маънода қўлланиши мумкин. Метафоранинг бу тип бирликлари билан намоён бўлиши ономастик метафора деб юритилади ва у муайян ономастик бирликни ном бўлмаган бошқа сўз маъносида қўллашга асосланади, яъни тушунча ва ном (масалан, *саховатли одам* маъносини *Ҳотам* антропоними орқали ифодалаш) ўртасидаги ўхшашликка таянади” [1; 54]. “Метафорик маънода қўлланган ономастик бирликнинг муайян лингвомаданиятда бирор-бир белгининг эталони сифатида қабул қилинганлиги намоён бўлса, иккинчи жиҳат бу бирликнинг ўша лингвомаданият вакиллари

онгида ҳосил қилувчи тушунча ва тасаввурлари билан боғланади. Яъни муайян ономастик бирликнинг машҳурлиги – прецедентлик хусусиятига эга бўлиши уни метафорик маънода қўллашнинг зарурий шартларидан биридир” [9; 131]. Маълумки, “прецедент номлар қайси лингвомаданиятга мансублигига кўра миллий ва универсал турларга бўлинади” [9; 131]. Гамлет (умидбахш туйғулар рамзи), *Отелло* (рашкчилик рамзи) каби номлар универсал прецедент номлар бўлиб, улар дунёнинг барча халқлари томонидан бир хилда қабул қилинади, тушунилади. Шу билан бирга ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий прецедент номлари мавжуд. Масалан, ўзбек лингвомаданиятида Алпомиш – номус ва орийат, Барчин – садоқатли ёр; Қоработир – разил рақиб; Гўрўғли – кўркмас, ботир, довюрак йигит; Лайли – вафодор ёр, Мажнун – телбаларча ошиқлик рамзи сифатида қабул қилинган миллий прецедент номлардир.

Мазкур матнда Лайли ва Мажнун прецедент номлар ономастик метафора бўлиб, муаллиф бадиий мақсадини амалга оширишда лингвопоэтик восита бўлган. *Менга қолганда Раис бува тагин бир оталиқ қилди. Наргисхон иккаламиз Лайли-Мажнун бўлиб юрганимизни тушуниб, тўйни ёзда ўтказишимизга розилик берди.* (Ў.Ҳошимов, Икки карра икки – беш) Маълумки, *Лайли ва Мажнун* Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” номли достонининг бош қаҳрамонлари номи. Маълумки, ўзбек адабиётида *Лайли* ва *Мажнун* номлари ҳақиқий муҳаббат эгаси, вафодор ошиқ-маъшуклар тимсоли сифатида тилга олинади. Шу сабабли бадиий матнларда *Лайли* ва *Мажнун* номи “*суюкли ёр, идеал ошиқ-маъшуклар*” маъносига ишора қилиб, лингвомаданий вазифани бажаради. Мазкур антропонимлар “Икки карра икки – беш” қиссасида ономастик метафора сифатида “севишганлар” маъносида қўлланилган.

Метафорик маънода қўлланган асар номлари ўқувчи диққат-эътиборини ўзига тез жалб қилади. Масалан, ўткир сўз устаси Ўткир Ҳошимовнинг “Нур борки, соя бор”, “Қалбнинг оппоқ дафтари”, “Икки эшик ораси” фикримиз исботидир. Бу каби хусусий (индивидуал) ономастик метафоралари ўзбекча идрок, ўзбекча нигоҳнинг ҳосиласидир.

Демак, метафора тилнинг ўтмиши, бугуни ва эртасидир. Унга қараб тилнинг шаклланишини, тараққиётини баҳолаш мумкин. Тил тараққиётининг маълум бир босқичларида пайдо бўлган фаннинг илк давридан бошлаб бугунги кундаги ҳолатигача уни метафорадан холи тасаввур қилиб бўлмайди. Бадиий матнларда қўлланган ономастик метафораларни лингвомаданий жиҳатдан ўрганиш ҳам маданий маълумотларни тўплаш ва сақлашга имкон беради.

Биз бадиий асарнинг лингвопоэтик ва лингвомаданий таҳлилида ономастик метафорани ҳам эътиборга олиш лозим деб ҳисоблаймиз. Ономастик метафорани оламнинг лисоний манзарасида янги маъно яратиш усули сифатида ўрганиш тилимиз лингвомаданий хусусиятларини кенгроқ ёритишга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Анданиязова Д. Ономастик бирликларнинг лингвопоэтик тадқиқи. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – Б.54-61.
2. Аристотель. Поэтика /Собр. соч. в 4 томах. Т. 2. – М.: Мысль, 1983. – 686 с.; Аристотель. Риторика // Аристотель и античная литература. – М.: Наука, 1978. – С. 164-229; Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Минск, 1998. – 459 с.
3. Арутюнова Н.Д. Номинация, референция, значение //Языковая номинация. Общие вопросы. – М., 1979. – С. 188-206; Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс: Вступительная статья к сборнику “Теория метафоры”. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-32; Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.; Арутюнова Н.Д. Метафора в языке чувств // Язык и мир человека. М., 1999. – С. 385-402.
4. Махмудов Н. Термин, образли сўз ва метафора / Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. – Б. 117-126.
5. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 35.
6. Худойберганова Д. Лингвостилистиканинг тадқиқ объекти хусусида / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. – Тошкент, 2018. – Б.60-65.
7. Худойберганова Д. Матннинг мазмуний таркибида метафоралар //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012, 1-сон. – Б. 36.
8. Худойберганова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғатини тузиш хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2016. – №2. – Б. 36.
9. Худойберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. д-ри дисс.... автореф. – Тошкент, 2015. – Б.18.